

Dochters van het daglicht

Meld je aan voor onze nieuwsbrief om op de hoogte te blijven van
de nieuwste boeken van Ambo|Anthos *uitgevers* via
www.amboanthos.nl/nieuwsbrief.

Judy Batalion

Dochters van het daglicht

Het vergeten verhaal van de Joodse gettomeisjes
die in opstand kwamen tegen de nazi's

Vertaald door Noor Koch

Ambo|Anthos
Amsterdam

ISBN 978 90 263 4450 3

© 2020 Judy Batalion

© 2021 Nederlandse vertaling Ambo|Anthos *uitgevers*,

Amsterdam en Noor Koch

Oorspronkelijke titel *The Light of Days*

Oorspronkelijke uitgever HarperCollins

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © Merav Waldman

Foto auteur © Beowulf Sheehan

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers nv, Antwerpen

Ter herinnering aan mijn *Bubbe* Zelda,
en voor mijn dochters, Zelda en Billie.

L'dor v'dor... Chazak V'Amatz

Ter ere van alle Joodse vrouwen in Polen
die verzet hebben geboden tegen het naziregime.

Warschau met een huilend gezicht

Met graven op straathoecken

Zal haar vijanden overleven

Zal het licht der dagen zien.

Uit 'Een gebedslezing', een lied, opgedragen aan de opstand in het getto van Warschau, dat de eerste prijs won in een zangwedstrijd aldaar. Geschreven door een jong Joods meisje vlak voor haar dood, gepubliceerd in *Freuen in di Ghetto's*, 1946.

Inhoud

Personages	11
Kaart van Polen	13
Inleiding: Strijdbijlen	15
Proloog: Vooruitblik – Verdedigen of redden	23
I GETTOMEISJES	
1 Po-Lin	31
2 De klauwen van het kwaad	44
3 Het vrouwenverzet krijgt vorm	48
4 Een andere morgen – Angst in het getto	63
5 Het getto van Warschau – Scholing en Het Woord	76
6 Van geestkracht naar strijd – De totstandkoming van de ŻOB	85
7 De tijd van ronddolen – Van dakloze tot dienstmeisje	102
8 Versteend	118
9 De zwarte raven	124
10 Drie regels in de geschiedenis – Een Krakause kerstverrassing	140
11 1943. Een nieuw jaar – Een mini-opstand in Warschau	153
II DUIVELS OF GODINNEN	
12 De voorbereiding	167
13 De koeriersters	176

14	Bij de Gestapo	185
15	De opstand in het getto van Warschau	196
16	Vechters met vlechten	207
17	Wapens, wapens, wapens	223
18	Galg	232
19	Vrijheid in de bossen – De partizanen	239
20	<i>Melina's</i> , geld en redding	258
21	Bloedbloem	269
22	Het Jeruzalem van Zaglembe staat in brand	277
III	'VOOR GEEN GRENS ZULLEN ZE WIJKEN'	
23	De bunker en daarna	287
24	Het net van de Gestapo	304
25	De Pawiak-gevangenis en Auschwitz	317
26	Zusters, neem wraak!	332
27	Daglicht	350
28	De grote ontsnapping	355
29	'Zog nit keyn mol as du geyst dem letstn veg'	372
IV	DE EMOTIONELE NALATENSCHAP	
30	Angst voor het leven	387
31	Vergeten kracht	407
	Nawoord: Een gemiste Jood	421
	Opmerking van de schrijver over het onderzoek	435
	Dankwoord	441
	Bibliografie	445

Personages

(In volgorde van verschijning)

Renia Kukielka: geboren in Jędrzejów, koerierster van Vrijheid in Będzin.

Sarah Kukielka: Renia's oudere zus, kameraad van Vrijheid, die zorgt voor Joodse weeskinderen in Będzin.

Zivia Lubetkin: geboren in Byteń, een leidster van Vrijheid in de Joodse Strijdorganisatie (ŻOB), en van de opstand in het getto van Warschau.

Frumka Płotnicka: geboren in Pinsk, een kameraad van Vrijheid die leiding geeft aan de strijdorganisatie in Będzin.

Hantze Płotnicka: Frumka's jongere zus, ook een leidster van Vrijheid en koerierster.

Tosia Altman: een leidster van de Jonge Garde en een van de actiefste koeriersters, gestationeerd in Warschau.

Vladka Meed (geboren Feigle Peltel): koerierster van de Bund in Warschau.

Chajka Klinger: een leidster van de Jonge Garde en de strijdorganisatie in Będzin.

Gusta Davidson: koerierster en leidster van Akiva, gestationeerd in Krakau.

Hela Schüpper: koerierster voor Akiva, gestationeerd in Krakau.

Bela Hazan: een koerierster van Vrijheid, gestationeerd in Grodno, Vilnius en Białystok. Werkt samen met *Lonka Kozibrodzka* en *Tema Schneiderman*.

Chasia Bielicka en *Chaika Grossman*: twee koeriersters van de Jonge Garde, die tot een groep antifascistische verzetsstrijders in Białystok behoorden.

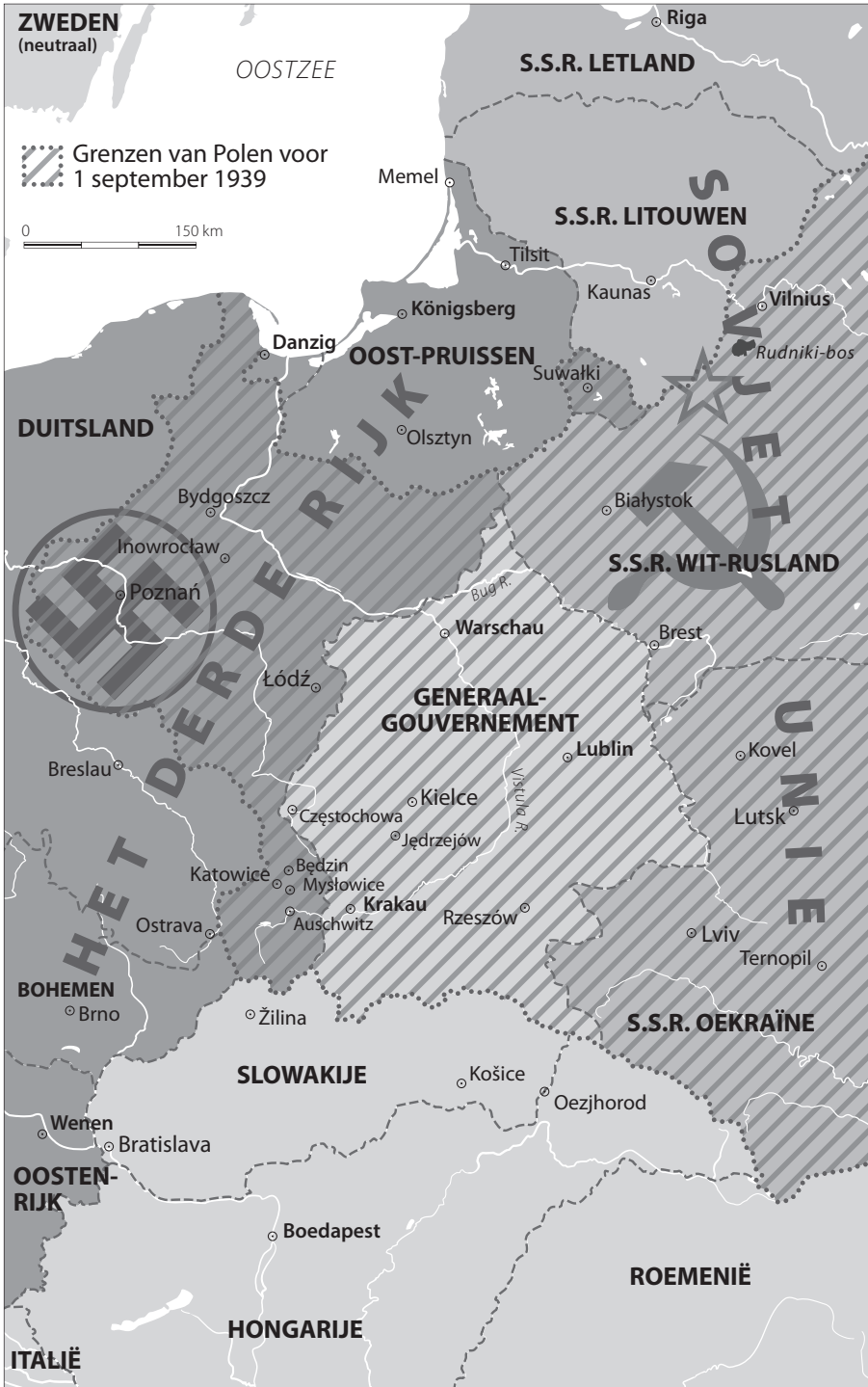
Ruzka Korczak: een leidster van de Jonge Garde binnen de strijdorganisatie in Vilnius (FPO), en een partizanenleidster in de bossen.

Vitka Kempner: een leidster van de Jonge Garde binnen de strijdorganisatie in Vilnius (FPO), en een partizanenleidster in de bossen.

Zelda Treger: koerierster van de Jonge Garde, gestationeerd in Vilnius en de bossen.

Faye Schulman: fotografe die verzetsstrijdster wordt en verpleegster bij de partizanen.

Anna Heilman: geassimileerd lid van de Warschause Jonge Garde, neemt deel aan het verzet in Auschwitz.

Strijdbijlen

De leeszaal van de British Library rook naar oude pagina's. Ik staarde naar een stapel geschiedenisboeken over vrouwen, die ik had aangevraagd – niet té veel, had ik mezelf gerustgesteld, niet té overweldigend. Het onderste boek was het bijzonderst: harde kaft, gebonden in een versleten blauwe stof, vergeelde geschepte randen. Ik sloeg het open en trof tweehonderd bladzijden aan, bedrukt met een klein lettertype – in het Jiddisch, een taal die ik beheers, maar in geen vijftien jaar meer had gebruikt.

Bijna had ik het ongelezen teruggelegd op de stapel, maar iets spoorde me aan om verder te lezen en daarom liet ik mijn blik over een paar pagina's gaan. En ik bleef lezen. Ik had verwacht een saaie, hagiografische klaagzang aan te treffen en een vage Talmoedische verhandeling over de kracht en onverschrokkenheid van vrouwen. Niets van dat al: vrouwen, sabotage, wapens, vermommingen, dynamiet. Ik was op een thriller gestuit.

Kon het waar zijn?

Ik stond perplex.

Ik was op zoek geweest naar sterke Joodse vrouwen.

In het eerste decennium van deze eeuw woonde ik als twintiger in Londen, waar ik overdag werkzaam was als kunsthistorica en 's avonds als performer. In beide werelden werd mijn Joodse identiteit een issue. Zowel academici als galeriehouders, publiek, medepformers en producers maakten aan de lopende band gemene grappen over mijn semitische uiterlijk en gebaren. Geleidelijk aan drong tot me door dat het voor Britten schokkend was dat ik zo openlijk en achteloos mijn Joods-zijn uitdroeg.

Ik ben opgegroeid in een hechte Joodse gemeenschap in Canada en ging vervolgens in het noordoosten van de Verenigde Staten studeren. Mijn achtergrond werd in geen van beide regio's ongewoon gevonden; ik was in het openbaar geen ander mens dan in mijn privéleven. Dat ik in Engeland echter zo openlijk uitkwam voor mijn 'anders-zijn', nou, dat vond men kennelijk onbeschaamd en leidde tot ongemak. Toen ik daar op een gegeven moment achter kwam, vond ik het schokkend en ik werd zo zelfbewust dat het haast een verlamdende uitwerking op me had. Ik wist niet goed hoe ik ermee om moest gaan. De opmerkingen negeren? Een grap terug maken? Op mijn hoede zijn? Fel reageren? Zwak protesteren? Me anders voordoen en me een dubbele identiteit aanmeten? Vluchten?

Om deze kwestie op te lossen zocht ik mijn heil in kunst en onderzoek, en schreef ik een voorstelling over de Joodse vrouwelijke identiteit en de emotionele erfenis van trauma's die van generatie op generatie wordt doorgegeven. Mijn rolmodel voor de moed van Joodse vrouwen was Hannah Szenes, een van de weinige vrouwelijke verzetsstrijders in de Tweede Wereldoorlog die niet in de vergetelheid is geraakt. Als kind ging ik naar een seculiere Joodse school – met grondbeginselen geworteld in Pools-Joodse tradities – waar we Hebreeuwse poëzie en Jiddische romans bestudeerden. In groep zeven lasen we tijdens de Jiddische les over Hannah – hoe ze zich op haar tweeëntwintigste in Palestina aansloot bij de Britse paracommando's die tegen de nazi's streden, en terugkeerde naar Europa om het verzet te helpen. Ze slaagde niet in haar missie, maar haar moed was inspirerend: tijdens haar executie weigerde ze een blinddoek te dragen en staarde ze het vuurpeloton recht aan. Hannah liep niet weg voor de waarheid, leefde en stierf voor haar idealen en was trots op wie ze was.

In die lente van 2007 zocht ik in de Londense British Library naar informatie over Szenes, naar genuanceerde verhandelingen over haar persoon. Aangezien er niet veel boeken over haar bleken te zijn, vroeg ik elk boek aan waar haar naam in voorkwam. Een daarvan was in het Jiddisch. Ik legde het bijna terug op de stapel.

In plaats daarvan sloeg ik *Freuen in di Ghetto's (Vrouwen in de getto's)*, dat in 1946 in New York was uitgegeven, open en bladerde het door. In deze bloemlezing van 185 bladzijden werd Hannah pas in het laatste hoofdstuk genoemd. De 170 bladzijden daarvoor verhaalden over andere vrouwen – tientallen onbekende Joodse vrouwen die in het verzet meestreden tegen

de nazi's, voornamelijk in de Poolse getto's. Deze 'gettomeisjes' kochten bewakers van de Gestapo om, verborgen revolvers in broden en hielpen mee aan de bouw van ondergrondse bunkers. Ze flirtten met nazi's, verleidden ze met wijn, whisky en gebak en schoten ze tersluiks dood. Ze spioneerden voor Moskou, distribueerden valse identiteitsbewijzen en verzetskranten, en brachten de waarheid naar buiten over wat er met de Joden gebeurde. Ze hielpen de zieken en gaven onderricht aan de kinderen; ze bliezen Duitse spoorlijnen en de elektriciteitsvoorziening in Vilnius op. Ze vermomden zich als niet-Joden, werkten als dienstmeisje in het arische deel van steden, hielpen Joden door tunnels en schoorstenen te ontsnappen uit getto's, maakten gaten in muren en kropen over daken. Ze gaven beulen steekpenningen, schreven nieuwsbulletins voor de verzetsradio, hielden het moreel hoog, onderhandelden met Poolse grondbezitters, misleidden leden van de Gestapo zodat deze hun bagage vol wapens droegen, zetten een groep op van antifascistische nazi's, en verzorgden natuurlijk het merendeel van de administratie van het verzet.

Ondanks het jarenlange Joodse onderwijs dat ik had genoten, had ik dit soort verbazingwekkend gedetailleerde verslagen over het dagelijkse, uitzonderlijke werk van vrouwen die in het verzet streden nooit gelezen. Ik had geen idee van het aantal Joodse vrouwen dat in het verzet had gezeten en in welke mate ze hadden meegevochten.

Ik vond de verhalen niet alleen verbluffend, ze raakten me ook persoonlijk; ze gooiden alles wat ik over mijn eigen geschiedenis wist overhoop. Ik kom uit een familie van Pools-Joodse Holocaustoverlevenden. Mijn Bubbe Zelda (naar wie mijn oudste dochter is vernoemd) zat niet in het verzet; het verhaal over haar geslaagde maar tragische vlucht was bepalend voor mijn begrip van wat overleven is. Zij – niet-Joods ogend, met hoge jukbeenderen en een kleine neus – ontvluchtte het bezette Warschau, zwom rivieren over, dook onder in een klooster, flirtte met een nazi die een oogje dichtkneep, werd vervoerd in een vrachtwagen die een lading sinaasappels naar het oosten reed en stak uiteindelijk de grens met Rusland over, waar haar leven – hoe wrang – werd gered doordat ze naar werkkampen in Siberië werd gestuurd. Mijn Bubbe was sterk als een os, maar ze had haar ouders en drie van haar vier zussen verloren, die allemaal in Warschau waren achtergebleven. Als ze na school op me paste vertelde ze dit vreselijke verhaal iedere middag weer, haar ogen vervuld van woede en verdriet. De Joodse

gemeenschap in Montreal waartoe ik behoorde, bestond voornamelijk uit families die de Holocaust hadden overleefd; niet alleen mijn familie, ook onze burens hadden allemaal zulke verhalen over pijn en lijden. Het trauma stond in mijn genen gegrift – had mijn DNA misschien zelfs veranderd, zoals neurowetenschappers tegenwoordig suggereren. Ik groeide op in een sfeer van angst en slachtofferschap.

In *Freuen in di Ghettos* werd echter een andere versie van het vrouwen-in-de-oorlog-verhaal geschetst. Die verslagen van verzetsdaden schudden me wakker. Dit waren vrouwen die krachtadig en vastberaden – zelfs gewelddadig – ageerden: ze smokkelden, vergaarden inlichtingen, pleegden sabotage en namen deel aan de strijd; ze waren trots en bevlogen. De schrijfsters van deze verslagen vroegen niet om medelijden, maar vierden heldenmoed en onversaagdheid. Vrouwen, vaak uitgehongerd en gemarteld, waren dapper en brutaal. Sommige hadden de kans te ontsnappen, maar deden dit niet; sommige kozen er zelfs voor terug te keren en te strijden. Mijn Bubbe was mijn heldin, maar stel dat ze besloten had haar leven in de waagschaal te stellen door te blijven en te vechten? Die vraag bleef me achtervolgen: wat zou ik in zulke omstandigheden doen? Vechten of vluchten?

Aanvankelijk dacht ik dat de tientallen vrouwen die in *Freuen in di Ghettos* werden genoemd, alle verzetsstrijdsters waren. Zodra ik me echter in het onderwerp ging verdiepen, doken overal en nergens bijzondere verhalen over verzetsstrijdsters op: in archieven, catalogi, en van onbekenden die mij hun familiegeschiedenis mailden. Bij kleine uitgeverijen ontdekte ik tientallen memoires van vrouwen, en honderden getuigenissen in het Pools, Russisch, Hebreeuws, Jiddisch, Duits, Frans, Nederlands, Deens, Grieks, Italiaans en Engels, van 1940 tot heden.

Onder Holocaustdeskundigen bestaat een discussie over de vraag wat als Joodse verzetsdaad ‘telt’. Vele vatten dit begrip in de breedst mogelijke zin op: elke daad die de menselijkheid van een Jood bevestigde; elke particuliere of collectieve daad die zelfs onbedoeld het beleid of de ideologie van de nazi’s tartte, ook simpelweg iets als in leven blijven. Andere zijn evenwel van mening dat een te ruime definitie tekortdoet aan degenen die hun leven op het spel zetten om een regime actief te trotseren, en dat er een verschil is tussen verzet en veerkracht.

De verzetsdaden van Joodse vrouwen in Polen, het land waarop ik me richt, beslaan het hele spectrum, variërend van uitvoerig beraad en complex plannen, zoals het laten ontploffen van grote hoeveelheden TNT, tot simpele, spontane, soms zelfs slapstickachtige acties met vermommingen, fraaie kleding, bijten en krabben, en zich uit de armen van nazi's wurmen. Voor velen was het doel Joden te redden, voor anderen waardig te sterven en die waardigheid door te geven. In *Freuen in di Ghetto's* wordt de nadruk gelegd op de daden van 'gettostrijdsters': verzetsstrijdsters, voortkomend uit Joodse jeugdbewegingen, die in de getto's opereerden. Deze jonge vrouwen pakten de wapens op, gaven verzetskranten uit en waren sociaal activisten. Het merendeel van de koeriers was vrouw, en speelde een specifieke rol die het hart van de operaties vormde. Ze vermomden zich als niet-Joden, reisden tussen steden en afgesloten getto's, smokkelden mensen, geld, documenten, informatie en wapens, waar ze meestal zelf de hand op hadden weten te leggen.

Joodse vrouwen vochten niet alleen in de getto's, maar vluchtten ook naar de bossen, waar ze zich aansloten bij partizanengroepen, sabotage pleegden en op missie gingen om geheime inlichtingen te vergaren. Sommige verzetsdaden waren 'ongeorganiseerd' en eenmalig. Een aantal Pools-Joodse vrouwen sloot zich aan bij buitenlandse verzetsgroepen, anderen werkten samen met het Poolse verzet. Vrouwen richtten netwerken op om andere Joden te redden door ze te helpen onder te duiken of te vluchten. Ten slotte pleegden ze moreel, geestelijk en cultureel verzet door hun identiteit te verhullen, Joodse boeken te verspreiden, tijdens transporten grappen te vertellen om de angst te verlichten, medegevangenen in de armen te nemen om ze warm te houden, en gaarkeukens op te richten voor weeskinderen. Soms waren die gaarkeukens groots opgezet, voor iedereen toegankelijk en illegaal, soms waren ze kleinschalig en huiselijk.

Na maanden onderzoek werd ik geconfronteerd met een luxeprobleem: ik had meer verbluffende verzetsverhalen verzameld dan ik voor mogelijk had gehouden. Hoe kon ik daar ooit een schifting in maken en mijn hoofdpersonen kiezen?

Uiteindelijk besloot ik de opzet van *Freuen in di Ghetto's* te volgen, het boek dat mij had geïnspireerd en de focus legde op gettostrijdsters uit de jeugdbewegingen Vrijheid (Dror) en de Jonge Garde (Hashomer Hatzair). De opvallendste en langste bijdrage aan *Freuen in die Ghetto's* was geschre-

ven door een koerierster die ondertekende met ‘Renia K.’ Ik voelde me persoonlijk aangetrokken tot Renia – niet omdat ze de bekendste, strijd-lustigste of meest charismatische leidster was, integendeel. Renia was niet idealistisch, ze was geen opstandeling, maar een schrandere meisje uit de middenklasse dat per toeval van de ene op de andere dag in een nachtmerrie belandde waar geen eind aan kwam. Toen het erop aankwam stond ze er echter, gedreven door woede en een innerlijk rechtvaardigheidsgevoel. Haar geweldige verhalen over het smokkelen van explosieven en het stiekem oversteken van grenzen, en de gedetailleerde beschrijving van haar geheime missies vond ik fascinerend. Op haar twintigste legde Renia haar ervaringen van de voorafgaande vijf jaar vast in evenwichtig en bespiegelend proza: levendig en zelfs gevat, met scherpe karakterschetsen en openhartige observaties.

Later kwam ik erachter dat Renia’s bijdrage aan *Freuen in di Ghettos* een samenvatting was van haar uitgebreide memoires die ze in het Pools had geschreven en die in 1945 in Palestina in het Hebreeuws werden uitgegeven. Haar boek was een van de eerste niet ingekorte persoonlijke verslagen van de Holocaust (volgens sommigen zelfs het allereerste). In 1946 bracht een Joodse uitgeverij in New York het in het Engels uit met een inleiding van een vooraanstaand vertaler. Vrij snel daarna raakte het boek echter in vergetelheid. Ik ben Renia alleen nog tegengekomen in terloopse vermeldingen en wetenschappelijke voetnoten. In dit boek licht ik haar uit de voetnoten en breng haar over naar de tekst. Ik geef deze anonieme, verbazingwekkend moedige Joodse vrouw een plek in de schijnwerpers. Door Renia’s verslag heen heb ik verhalen geweven van andere Pools-Joodse strijdsters van verschillende verzetsbewegingen met uiteenlopende missies, met als doel de reikwijdte van vrouwelijke moed voor het voetlicht te brengen.

De Joodse overlevering staat bol van verhalen over de overwinning van de underdog: David en Goliath, de Israëlitische slaven die de farao kwelden, de gebroeders Hamakkabi, die het Griekse rijk versloegen.

Dit is een ander verhaal.

Qua militair succes, het aantal gesneuvelde nazi’s en het aantal geredde Joden behaalde het Pools-Joodse verzet relatief kleine overwinningen.

De inzet waarmee ze verzet voerden was evenwel groter en georga-